

*І.Г. Карпова
м. Чернігів*

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ ВИЯВЛЕННЯ
ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТА
У ПОЗАНАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ**

В статье рассматриваются основные социально-педагогические факторы, способствующие выявлению и развитию во внеурочное время творческого потенциала студентов высшего учебного заведения.

Дослідження процесів соціалізації молодого покоління як майбутнього будь-якого суспільства, допомога молоді у самовизначенні, виборі професійного та життєвого шляху, засвоєнні надбань старших поколінь, особистісному зростанні, а також пошук оптимальних шляхів, форм, методів здійснення цих завдань продовжує залишатись пріоритетним напрямком наукової теоретичної та практичної соціально-педагогічної діяльності. Серед окреслених завдань особливе місце належить вивченню соціально-педагогічних чинників, що створюють умови для повноцінної соціалізації молоді, зокрема, й її творчого розвитку.

Одним із провідних чинників творчого розвитку молоді може виступати група ровесників. Дослідження науковців засвідчили, що інколи соціалізуючий вплив такої групи на індивіда набагато більший, ніж вплив найближчого, сімейного чи будь-якого іншого оточення [16, с. 82]. Внаслідок ідентифікації себе з групою в особистості формуються певні погляди, правила поведінки, засвоюються певні культурні норми, цінності, отже група ровесників, виконуючи одну з головних функцій соціалізації – прилучення до культури суспільства, “вводить” своїх членів не лише в ціннісний світ молодіжної субкультури, а й допомагає прилучитись до мистецьких надбань власного народу, мистецької культури в цілому. Група ровесників може задовольнити потреби молодих людей у нерегламентованому спілкуванні, в тому числі під час спільної мистецької діяльності; допомогти оволодіти навичками співжиття з іншими людьми; створити умови для самоствердження молодої людини; залучити до окремих видів субкультури тощо.

Група ровесників виступає важливим чинником соціалізації молоді, зокрема, в розвитку її творчих здібностей в процесі спільної колективної діяльності. У процесі такої діяльності в ровесників формуються такі якості, як ерудованість, кмітливість, творчий ризик, але разом з тим і терпелість, вміння доказувати, відстоювати свою точку зору, аналітичний розум. Колективна діяльність сприяє виробленню почуття змагальності, примушує особистість працювати над собою, розширювати загальні та спеціальні знання, вести обмін інформацією, виробляти ділові, лідерські якості, самоудосконалюватись. Разом з тим колективна діяльність може мати позитивні результати лише за умови створення у колективі атмосфери творчої активності кожного з учасників колективу, підтримки його творчої ініціативи, схвалення кожного за внесок у спільну справу [17]. З цього приводу В. Сухомлинський говорив, що саме в колективі в процесі творчої діяльності людина пізнає свої сили, здібності, нахили, і при цьому творчість кожної особистості виступає тією діяльністю, в якій розкривається духовний світ, творчий потенціал кожного учасника колективу, отже, творча діяльність

виступає тим “своєрідним магнітом, що притягує людину до людини” [24, с. 72] і допомагає кожній особистості реалізувати свої творчі можливості.

Особливу роль для особистості у створенні сприятливих умов в її самопізнанні і самовихованні для успішної творчої діяльності може відіграти колектив однодумців, захоплених спільною творчою справою, колектив, основними правилами співжиття в якому є “багатство, краса, емоційна глибина, духовна повнота, ідейна насиченість спілкування” [24, с. 49]. В. Сухомлинський підкреслював [23, с. 55-56], що обдаровані представники молодого покоління відіграють виключно важливу роль у вихованні своїх ровесників, адже у процесі творчості, спільної творчої діяльності “творець самою своєю працею та її наслідками справляє величезний вплив на тих, хто знаходиться поруч. Одухотворення й натхнення однієї особистості породжує одухотворення й натхнення інших людей. Творчість – це невидимі ниточки, що єднають серця”, отже, справжній плідний розвиток особистості відбувається лише у взаємовпливі кожного учасника творчої діяльності, процесі обміну інформацією, взаємному консультуванні, взаємодопомозі тощо.

Разом з тим одним із дієвих чинників творчого розвитку виступає й самостійна творча діяльність особистості, причому вона розглядається дослідниками як одна з провідних умов соціалізації молодої людини [5]. У процесі розвитку творчого потенціалу студента, скажімо, засобами художнього читання, декламування або написання літературних творів формуються громадянські почуття особистості завдяки емоційному прилученню до культури (перехід від емоцій до почуттів: емоції – мотиви – почуття), тим самим відбувається виконання студентом ролі повноцінного громадянина своєї держави, який знає і поважає вітчизняні й світові культурні надбання; з точки зору соціальної ролі суб’єкта, який самостійно навчається, художнє читання може розглядатися як діяльність, що сприяє формуванню навичок художнього читання й управління голосовим апаратом; у процесі естетичної діяльності, прилучення до мистецтва засобами художньої літератури відбувається становлення соціальної ролі суб’єкта приватного життя; з точки зору суб’єкта професійної діяльності – зростає

ерудиція, навички управління іншими людьми через мовленнєвий вплив на них; нарешті, з точки зору соціальної ролі члена об'єднання за інтересами, художнє читання розвиває навички партнерства, необхідні в професійній діяльності спеціалісту будь-якого фаху, зокрема, і соціальному педагогу.

Як правило, серед пріоритетів, яким студенти віддають перевагу у студентські роки, провідне місце належить отриманню знань і навичок майбутньої професії. Саме тому ми вважаємо, що важливим чинником творчого розвитку студента у позанавчальній діяльності виступає змістове наповнення й окремих навчальних предметів, яке так чи інакше пов'язане як із художньо-творчим розвитком студента, так і з його майбутньою професійною діяльністю. Так, скажімо, для майбутнього соціального педагога це можуть бути навчальні курси "Соціальна педагогіка", "Соціальна робота по організації дозвілля" тощо.

Провідним чинником творчого розвитку молоді є також і молодіжна субкультура, характерними ознаками якої є специфічні для молоді ціннісні орієнтації та норми поведінки, певні джерела інформації, своєрідні захоплення, смаки, способи проведення дозвілля, специфічна мова, особливості одягу та зовнішності. Т. Голобуцька, О. Голобуцький, В. Кулік [11, с. 336] розуміють молодіжну субкультуру як основну форму неформальної ініціативи в молодіжному середовищі. Носіями цієї характерної для індустріальних суспільств, культури стають учасники неформальних молодіжних організацій та об'єднань.

Як правило, діяльність багатьох молодіжних субкультур пов'язана з намаганням молодих людей реалізувати себе у різних видах діяльності, в тому числі, художньо-мистецькій, літературній. Так, наприклад, представники молодіжної субкультури толкієністів (прихильників творів Д. Толкієна, наприклад твору "Гоббіт, або Туди й назад") у 90-х роках минулого століття раз на рік проводили у Києві так звані "Гоббітські ігрища" (театралізоване видовище – змагання, виступи, відтворення життя Середземелля за літературним сценарієм, підготовленим фахівцями, обізнаними у скандинавській та валлійській міфології, ірландських сагах, давньогерманському епосі, всесвітній історії, творах Д. Толкієна, фентезі-

літературі) [11, с. 401-402]; представники одного з напрямків толкієністів – сауроністи намагалися реалізувати себе в літературі, випустивши самвидавом Книгу Чину "Одкровення людини без обличчя" та Канонічний Коментар Голосу Саурона "Шляхи проникнення волі Темного Владика у свідомість української молоді" [11, с. 404]; так звані дархайці зробили спроби реконструкції естетики та сюжету твору одеського фантаста Л. Вершиніна "Хроніка невірної завтра" [11, с. 405]; учасники молодіжної організації, побудованої за принципом субкультури – Поетизоване об'єднання розробки теорії загальнонародного щастя (рос. ПОРТОС), що має всі ознаки релігійної секти (аскетизм, методи психічної юрекації, завчання та повтор ідеологічних гасел тощо) в своїй практичній діяльності повинні обов'язково писати 10 віршів на тиждень [11, с. 406]; ситуационісти намагалися реалізувати себе в образотворчому мистецтві, музиці (панк-рок) [11, с. 412-414]; представники молодіжної субкультури "скінів" – у музиці стилю "ой" [11, с. 415] тощо.

Здавалося б ініціативу молоді у спробах мистецької реалізації можна було б вітати, якби не один факт: в основному всі ці, нині існуючі в Україні молодіжні субкультури (толкієністи, сауроністи, дархайці, трешери, прихильники К. Кастанеди тощо), як правило, прямо сповідують ідеологію (ідеї містицизму, сатанізму, окультизму тощо) і практику (наприклад, вживання наркотичних речовин) [11, с. 401-412], яка не лише шкідливо відбивається на психіці й фізичному та моральному здоров'ї молодих людей, відволікає від життєвих проблем, що потребують свого вирішення, а й повністю руйнують особистість молоді.

Разом з тим слід відмітити, що в сучасній Україні існують молодіжні субкультури, які в цілому сприяють позитивному розвитку, обізнаності молоді у вітчизняній та світовій історії, мистецтві тощо. Наприклад, представники т. зв. "скіфської" субкультури намагаються вивчити культуру перших слов'ян, їх ритуали, традиційне вбрання, символіку, релігійну культуру; "лицарські" тусовки займаються відтворенням зброї, лицарського одягу, геральдики середньовічних лицарів, а від представників цієї субкультури вимагається не лише знання середньовічної історії, музики, літератури, пісенного мистецтва, лицарських норм поведінки, а й вміння

володіти зброєю, їздити верхи, складати пісні, гідно поводитися; традиціоналісти спеціалізуються на вивченні культури стародавніх гуцулів, таврів, русинів або ж займаються відродженням мистецько-ремісничих традицій українських гончарів, кобзарів, народних співаків, автентичної музики; представники графіті-тусовки намагаються реалізувати себе у легальній мистецькій діяльності [11, с. 399-401]. На жаль, чисельність учасників цих субкультур в порівнянні із молодіжними субкультурами, що існують в Україні, невелика.

Отже, хоча представники більшості сучасних молодіжних субкультур і намагаються довести суспільству свою відокремленість, унікальність, "елітарність", претендують на оригінальність власних "дійних" позицій і "творчої" діяльності, існування більшості з них свідчить, як правило, про глибоку кризу морально-естетичних цінностей (що складалися тисячоліттями) як сучасної цивілізації в цілому, так і в молодіжному середовищі, зокрема.

Студентська субкультура є складовою частиною молодіжної субкультури будь-якого сучасного індустріального суспільства, разом з тим вона деякою мірою відрізняється від останньої, оскільки студентство є специфічною соціально-професійною групою у зв'язку з її особливою роллю в структурі суспільства. Саме тому серед відмінностей студентської субкультури від молодіжної слід відзначити, в першу чергу, основний зміст та цілі провідної для студентства, тобто навчально-наукової, інтелектуальної діяльності, спрямованої на отримання майбутньої професії, корисної інформації, а також більш цілеспрямоване формування системи суспільно значущих цінностей, у порівнянні з молодіжним загалом більші можливості для саморозвитку, самовдосконалення, створення неформальних студентських об'єднань за інтересами [13, с. 192].

З нашої точки зору, першочергову роль серед інститутів виховання, що можуть забезпечити позитивно спрямований творчий розвиток молоді взагалі, і засобами мистецької діяльності, зокрема, мають відігравати навчальні заклади різного типу і рівня – школи, гімназії, ліцеї, коледжі й, звичайно, вищі навчальні заклади. Саме вони можуть навчити молодь

використовувати як навчальний, так і позааудиторний час, особисте дозвілля для ефективною та конструктивною соціалізації в цілому, та розвитку її творчого потенціалу, зокрема.

На жаль, вищі навчальні заклади на сьогоднішній день далеко не в повній мірі використовують свій науково-практичний та виховний потенціал для розвитку творчої обдарованості студентів. А, разом з тим, саме вони, на нашу думку, можуть стати тим ефективним (а, можливо, і основним) осередком у мікросоціумі, який дозволить скоординувати дії різних ланок – громадських, державних організацій, творчих спілок, центрів народної творчості тощо, та створити ефективні умови конструктивною соціалізації студентської молоді. Важливу роль у формуванні та розвитку творчої особистості студента може відіграти і взаємодія різних навчальних закладів [8, с. 50], характерною особливістю якої є об'єднання їх зусиль і потенційних можливостей у справі розвитку творчо обдарованої студентської молоді. Мова йде про взаємодію, спрямовану на обмін думками, практичним досвідом, надання взаємної науково-методичної допомоги тощо. Саме тому ми цілком поділяємо думку тих науковців, які вважають, що "ефективність певних інститутів... та конкретних методів виховання і навчання повинна оцінюватись сьогодні не тільки і не стільки по тому, наскільки успішно вони забезпечують засвоєння і відтворення успадкованих із минулого цінностей і навичок, скільки по тому, чи готують вони підрастаюче покоління до самостійної творчої діяльності, постановки і вирішення нових задач, яких не було і не могло бути в досвіді минулих поколінь" [16, с. 91].

У зв'язку з цим, на нашу думку, функціонування органів студентське самоврядування у вузі є одним із важливих соціально-педагогічних чинників, що дозволяє вирішувати цю досить непросту проблему. Тому студентське самоврядування розглядається нами як один з важливих соціально-педагогічних чинників розвитку творчої обдарованості студентської молоді у вузі. До речі, в сучасній науковій літературі органи студентського самоврядування (поруч із профспілками, громадськими студентськими організаціями, фаховими студентськими організаціями та об'єднаннями за інтересами та іншими студентськими об'єднаннями) визнаються однією із

дієвих форм соціалізації студентської молоді в цілому, й організації процесів її творчого розвитку, зокрема [11, с.75-76]. Ми цілком поділяємо думку дослідників у тому, що українську модель студентського самоврядування слід розглядати не як незмінну, уніфіковану, а як таку систему, що базується на демократичних принципах, зокрема, на принципі *varietati* ("різноманітності"), що передбачає використання специфіки, можливостей, власних "know how" кожного вищого навчального закладу [3, с. 65].

З огляду на тему нашого дослідження ми вважаємо, що за ініціативою органів студентського самоврядування у вищому навчальному закладі можуть проводитися різноманітні соціологічні опитування, зокрема, з вивчення ціннісних орієнтацій студентської молоді, художньо-творчих інтересів студентів. Органи студентського самоврядування можуть надати дієву допомогу у створенні студентських об'єднань, клубів, гуртків, творчих студій; розробці теоретичних положень та практичних основ їх діяльності; проведенні майстер-класів для творчої молоді; організації її матеріального і морального заохочення; організації виставок, концертів; проведенні різноманітних конкурсів; творчих зустрічей з діячами культури і мистецтва, народними майстрами України, і, нарешті, – координації зусиль різноманітних органів, організацій, творчих спілок, різних навчальних закладів, і, звичайно, органів студентського самоврядування по вихованню творчо обдарованої студентської молоді.

Саме тому діяльність педагога, який координує процес розвитку творчого потенціалу студентської молоді, розглядається нами як важливий соціально-педагогічний чинник у позанавчальній діяльності, спрямованій на розвиток творчого потенціалу студентів. Ефективність педагогічної творчості викладача, який координує процес творчого розвитку особистості, забезпечується за умови здійснення діяльності, побудованої на принципах [26, с. 157]:

1) суб'єктивності навчання і виховання, що передбачає визнання студента як суб'єкта педагогічної взаємодії, а також використання викладачем у процесі виховної роботи переважно діалогічних форм комунікативної взаємодії із студентами;

2) діагностики – передбачає побудову і корекцію виховного процесу на основі психолого-педагогічних діагностичних досліджень, а саме оцінювання рівнів розвитку творчих можливостей студентів та студентських творчих колективів;

3) оптимальності. Цей принцип виходить з того, що оптимальна творча взаємодія забезпечує не лише успішне засвоєння студентами відповідних знань, умінь, навичок творчої діяльності, а й позитивну динаміку розвитку їх творчих можливостей з урахуванням рівнів творчої обдарованості студентів;

4) взаємозалежності – відображає взаємозумовленість творчого особистісного розвитку суб'єктів взаємодії "педагог – вихованець", відбиває взаємозалежність і взаємозумовленість творчої педагогічної праці викладача і творчо-мистецької діяльності студентів;

5) фасілітації – передбачає розуміння розвитку творчої обдарованості студентів як процес сприяння їх творчій діяльності, стимулювання творчої активності, що передбачає створення, у свою чергу, у виховній діяльності атмосфери (співдружності, співтворчості, співробітництва), яка б сприяла розвитку мотивів творчої діяльності, надихала студентів на творчість;

6) креативності – реалізація цього принципу в практичній діяльності передбачає використання для розвитку творчої обдарованості студентської молоді різноманітних творчих завдань, методів і прийомів стимулювання творчої активності студентів, використання завдань психологічної діагностики для розвитку творчих якостей особистості;

7) варіантності – виражає необхідність подолання одноманітності змісту, форм, методів при організації процесу розвитку творчої обдарованості студентської молоді.

Виходячи з окреслених принципів, соціально-педагогічна діяльність вимагає від педагога володіння цілим рядом якостей: бути доброзичливим, чуйним; володіти знаннями про психологічні особливості творчо обдарованої молоді, знати (а для цього вивчати) їх потреби та інтереси; мати високий рівень інтелектуального розвитку, широке коло інтересів; мати педагогічну і спеціальну освіту; володіти почуттям гумору; мати живий та активний характер; виявляти гнучкість, бути готовим до перегляду своїх поглядів і до

постійного самовдосконалення; мати творчий, можливо, нетрадиційний особистий світогляд; бути цілеспрямованим і наполегливим; володіти емоційною стабільністю; уміти переконувати; мати схильність до самоаналізу; бути готовим до виконання різноманітних обов'язків, пов'язаних з розвитком творчої обдарованості [26, с. 153-154]. К. Новікова, аналізуючи погляди дослідників й фахівців США з проблем обдарованості [14], робить висновок, що, викладач, який працює з обдарованою молоддю, повинен володіти наступними професійними вміннями: вміти будувати навчання (а у нашому випадку – розвивати творчу обдарованість студентів у позанавчальній діяльності) відповідно до результатів діагностичного обстеження студента; вміти створювати та модифікувати програми розвитку творчої обдарованості; вміти стимулювати когнітивні, а також творчі інтереси студентів; вміти працювати за спеціальним планом; вміти консультувати студентів.

Зрозуміло, що творчий розвиток молодої людини неможливо уявити поза історією народу чи нації. Тому ми вважаємо, що дієвим засобом соціально-педагогічного впливу на особистість, важливим чинником, що забезпечує молодій людині не лише засвоєння вітчизняних та світових культурних надбань, а й умови для повноцінної самореалізації і всебічного самовираження, повинно бути як мистецтво в цілому, так і мистецька діяльність особистості, зокрема.

Педагогічна наука незаперечно визнає великі виховні, творчорозвиваючі можливості національної літератури і мистецтва, знайомство з якими кінче необхідне у вихованні сучасної української молоді, а тому як навчання, так і виховання студентів на традиціях нашого народу виступає сьогодні одним із найголовніших завдань вищої школи [4, с. 158].

Таким чином, мистецтво має унікальні можливості не лише як соціально-педагогічний чинник виховного впливу на молодь, її етичного, естетичного виховання, певного витончення внутрішнього світу, духовного зростання, а й розкриття та розвитку задатків, творчих здібностей, обдаровань. Це відбувається, в першу чергу, в процесі художньо-мистецької діяльності самої особистості, що сприяє розвитку особистісних якостей

індивіда: уяви, фантазії, інтуїції, творчого мислення, активності, індивідуального стилю діяльності тощо [15, с. 188].

Важливими соціально-педагогічними чинниками в діяльності літературно-мистецької студії у вищому навчальному закладі є творчі дискусії, самостійна робота учасників студії, аналіз діяльності, а також творчі зустрічі, вечори, літературні конкурси, літературно-мистецькі композиції тощо. Таким чином, літературно-мистецька студія у вищому навчальному закладі, поєднуючи в своїй роботі різноманітні форми організації та види творчої діяльності студентів, дозволяє розвивати їх творчий потенціал не лише засобами художнього слова, а й використовуючи елементи театрального, музичного, хореографічного та інших видів мистецтва, посилювати вплив засобів художнього слова, літературних творів на творчий розвиток особистості.

Отже, можна виділити такі аспекти мистецтва, зокрема, мистецтва художнього слова та літератури щодо розвитку творчого потенціалу особистості:

- як важлива складова культури українського народу та світової цивілізації, мистецтво створює можливість ознайомлення або поглиблення загальних знань молодої людини (традиції, звичаї, фольклор, національна література як українського, так і інших народів світу), що викликає в неї інтерес для можливого особистісного розвитку;
- допомагає у формуванні та розширенні світогляду;
- вчить розуміти і цінувати прекрасне, виховує культуру естетичних почуттів студентської молоді, її етико-естетичну свідомість, формує художні смаки;
- виступає чинником активного, діяльного за своєю основою розвитку творчого потенціалу, створюючи умови не лише для пасивного сприйняття літератури і мистецтва, а, в першу чергу, самостійного творчого пошуку та літературно-мистецької діяльності.

Важливими чинниками творчого розвитку літературно-обдарованої молоді виступають засоби масової інформації, а саме, преса [9; 10] та радіо [2; 21], зокрема, студентська преса та радіомовлення у вищому навчальному закладі. В процесі підготовки різноманітних матеріалів (заміток, нарисів,

кореспонденції, статей, повідомлень, інтерв'ю тощо) до студентських або періодичних видань вищого навчального закладу, радіопередач, репортажів, літературно-музичних програм, літературно-музичних привітань тощо, а також літературних альманахів, збірок студентською літературної творчості у студентів поглиблюється філософське сприйняття дійсності, зростає орієнтація на позитивні морально-естетичні, духовні цінності, розвивається світогляд, поглиблюються знання з літературознавства, художньої літератури, творчості видатних поетів і письменників, формується самостійність мислення, розвиваються ініціативність і наполегливість, естетичне чуття, мотиваційні якості – потреба у самореалізації, досягненні, посилюється потреба у творчості, а також удосконалюються уміння і навички літературно-творчої діяльності.

Дієвим чинником творчого розвитку студентської молоді виступають музеї, зокрема, й у вищому навчальному закладі [6; 20]. Ознайомлення студентів в ході екскурсій, індивідуального відвідування з історією навчального закладу, матеріалами, експозиціями музеїв, що демонструють здобутки попередніх поколінь викладачів і студентів (в першу чергу, різноманітними творчими роботами – збірками поезій, прози, зразками образотворчого, декоративно-ужиткового мистецтва тощо) сприяє формуванню їх духовної, етико-естетичної культури, патріотичних почуттів, розширює світогляд, розвиває спостережливість, уяву, допомагає у пошуку сюжетів власних літературних творів.

Таким чином, на розвиток творчого потенціалу студентів у процесі їх художньої діяльності опосередковано впливають різноманітні соціально-педагогічні чинники, оскільки студент одночасно виконує декілька соціальних ролей і може розглядатися одночасно і як житель планети, і як громадянин держави, і як мешканець певного поселення. Аналіз наукової літератури, власний досвід та вивчення практики роботи у ВНЗ дозволили визначити ті основні соціально-педагогічні чинники, що безпосередньо впливають на розвиток творчого потенціалу студента в умовах його позанавчальної діяльності. Це: вищий навчальний заклад як осередок творчого розвитку студентської молоді; студентське самоврядування; молодіжна субкультура; група ровесників; колективна творча діяльність; індивідуальна літературно-

мистецька діяльність студента; особистість педагога; засоби масової інформації (преса, радіо у вищому навчальному закладі); музеї у вищих навчальних закладах; мікросоціум (творчі організації, творчі спілки, гуртки, клуби, студії тощо); змістове наповнення творів мистецтва; різноманітні форми літературно-мистецької діяльності; змістове наповнення навчальних курсів, пов'язане з творчим розвитком особистості студента.

Література

1. Буреняков Ю.А., Козлов Л.Г., Семінасова Н.С., Кизлюк Н.М. Студентське самоврядування - шлях до самореалізації // Гуманізм та освіта. Збірник матеріалів VIII міжнародної науково-практичної конференції, м. Вінниця, 19 – 21 вересня 2006 р. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2006. – С. 450 - 451.
2. Ганусеню Н.І. Проблеми формування ціннісних орієнтацій старшокласників засобами радіо // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С.177 – 185.
3. Європейська практика студентського самоврядування в університетах України. – Методичні матеріали / За ред. проф. Бузьської Т.Б. – м. Вінниця, 2006. – 69 с.
4. Журавський В.С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні. – К.: Видавничий дім "Тн Юре", 2003. – 416 с.
5. Захарова Л., Шияржук Р., Пяксов П. Соціалізація людини путем приобщення к творчій діяльності // Соціалізація педагогіка. - 2004. - № 4. - С.75 – 78.
6. Інструктивно-методичний лист щодо організації музейної роботи у вищих навчальних закладах // Інформаційний вісник "Вища освіта". – 2004. – № 16. – С.27 – 29.
7. Кан-Калік В.А., Никандров Н.Д. Педагогічне творчество. – М.: Педагогіка, 1990. – 144 с.
8. Ковалюк Ю. Педагогічні умови взаємодії навчально-виховних закладів у формуванні творчої особистості робітника // Професійно-технічна освіта. – 2001. – № 1. – С.50 – 52.
9. Корюносеню С.Г. Отношение студентов к вузовской печати // Вестник Ленинградского ун-та, 1985. - № 23. История яз., лит. Вып. 4. – С.47 – 51.
10. Красянский А.П. Студентська преса і її роль у вихованні майбутніх спеціалістів. – У зб.: Шляхом "Правди". – Харків, 1972. – С.284 – 304.
11. Кулік В., Голобуцька Т., Голобуцький О. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: Дослідження. – К.: Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000. – 460 с.
12. Макаренко А.С. Колективизм в освітанні людини. – М.: Изд-во "Педагогіка", 1972. – 336 с.
13. Міщенко Н.І. Студентська субкультура як фактор соціалізації особистості // Вісник Житомирського державного університету. Випуск 24. Педагогічні науки. – 2005. – С.191 – 193.
14. Новикова К.В. Професійна підготовка викладачів до роботи з обдарованими студентами в закордонній педагогічній науці // www.rusnaika.com/5NTSB 2007/ Pedagogica20016.doc
15. Овчич О.М. Мистецтво у розвитку особистості // Развитие личности в поликультурном образовательном пространстве. Сборник материалов Международного конгресса – IV Славянские педагогические чтения. – Черкассы: Изд-во ЧПУ имени Богдана Хмельницкого, 2005. – С.187 – 189.

16. Пагуча М.В., Кричювська Т.Д. Особистість: розвиток, соціалізація, виховання. – Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ ім. М.Гоголя, 2001. – 147 с.
17. Полякова А.С. Влияние коллективной деятельности на развитие творческих способностей личности // Талановита особистість: сім'я, школа, держава: Матеріали доповідей та виступів на Міжнародній наук-практ. конференції 11-15 травня 1994 р. у Києві / Ін-т педагогіки АПН України та ін. – К., 1994. – С.34 – 36.
18. Поташник М.М. Педагогическое творчество: проблемы развития и опыт: Пособие для учителя. – К.: Радянська школа, 1988. – 189 с.
19. Похило І.Д. Студентське самоврядування як чинник соціалізації студентською молоді // Гуманізм та освіта. Збірник матеріалів VIII міжнародної науково-практичної конференції, м. Вінниця, 19-21 вересня 2006 р. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2006. – С.445 – 447.
20. Пуселіга Н. Освітньо-виховні можливості музеїв у вищих педагогічних навчальних закладах // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка. – Полтава, 2004. – Вип. 5 (38). – С. 267 – 273.
21. Регейло І. Раді у вихованні сучасного школяра / Мистецтво та освіта. – 1997. – № 2. – С.48 – 51.
22. Сисосва С.О. Теоретичні і методичні основи підготовки вчителя до формування творчої особистості учня: Дис. ... д-ра пед. наук. 13.00.04. – К., 1997. – 428 с.
23. Сухомлинський В.А. Потребность человека в человеке. – 2-е изд. – М.: Сов. Россия, 1981. – 96 с. (Человек среди людей).
24. Сухомлинський В.О. Методика виховання колективу. – К.: Радянська школа, 1971. – 208 с.
25. Сухомлинський В.О. Сто порад учителю // Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 2. – К.: Радянська школа, 1976. – С. 419 – 654.
26. Тайна обдарованості: Практично-орієнтований збірник на допомогу тим, хто працює з обдарованими дітьми / Укладені Заболотний О.В.; За заг. ред. Ключар Н.І. – Біла Церква: КОІПОПК, 2005. – 160 с.